

ГРАМАТИЧЕСКИ КАТЕГОРИИ В СТРУКТУРАТА НА БЪЛГАРСКОТО ПОДЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ: КОНТЕКСТОВО ОБУСЛОВЕНИ ЗНАЧЕНИЯ И РЕЛИКТОВИ СЪСТОЯНИЯ

ЕЛЕНА Ю. ИВАНОВА

САНКТПЕТЕРБУРГСКИ ДЪРЖАВЕН УНИВЕРСИТЕТ

e.y.ivanova@spbu.ru

Резюме: Взаимодействието на граматическите категории (както и на отделните грамми) се изследва предимно в рамките на независимите изказвания. Приложението на дадената теория към зависимите предикации е затруднено от факта, че блокирането на едно или друго значение на темпоралните форми се определя от разнородни фактори.

Теорията за неутрализацията обяснява само част от подобни ограничения. Разширяването на терминологичния ѝ апарат с понятието *контекстово изключване* (В. А. Плунгян), приложено в уточнен вид към българските подчинени изречения (Кр. Алексова), позволява да се придаде на тази теория по-голяма интерпретационна сила. Съществуват обаче и други фактори, които определят темпоралните ограничения в подчинените изречения в българския език.

В статията се разглеждат два от тях: 1) „реликтови“ контексти – тези, в които се запазва предходното състояние на езика, и 2) *да*-изреченията (включително такива, където *да* е в състава на сложните съюзи). Последните са получили разноаспектно описание в българистиката, но от теоретично гледище още не е предложен отговор какви са механизмите, определящи ограниченията на подчиненото сказуемо. В статията се анализират няколко възможни обяснения.

Въздействието на различни фактори поражда както определени ограничения, така и темпорална вариантност в българското подчинено изречение. Важна задача за изследователя е да се разграничат действията на разнородни влияния, които имат сходен резултат – ограничения за една или друга форма.

Ключови думи: взаимодействие на граматическите категории, подчинени изречения, контекстово обусловени значения, реликтови състояния, *да*-изречения, български език

GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE STRUCTURE OF BULGARIAN SUBORDINATE CLAUSE: CONTEXT-DEPENDENT MEANINGS AND RELIC STATES

ELENA YU. IVANOVA

ST. PETERSBURG STATE UNIVERSITY

e.y.ivanova@spbu.ru

Abstract: The interaction of grammatical categories (as well as that of particular grammemes) is predominantly studied in the framework of independent utterances. The application of such theories to the dependent predication is hindered by the fact that the blocking of certain meanings of temporal forms is conditioned by a number of various factors.

The theory of neutralisation accounts only for a part of these restrictions. The enhancement of its concept space with the notion of “contextual supplanting” (V. Plungian), which has been applied, in a refined form, to Bulgarian subordinate clauses (K. Aleksova), assigns a stronger interpretative force to that theory. There exist, however, other factors that determine temporal restrictions in Bulgarian subordinate clauses.

This paper deals with two of them: 1) “relic” contexts, i. e. those preserving previous states of the language, and 2) *da*-sentences (including those with *da* as a part of a compound conjunction). The latter have received numerous descriptions in Bulgarian studies, but from a theoretical point of view there is no clear answer on what mechanisms control the restrictions on the subordinate predicate. The paper analyses some possible clues to that.

The impact of several different factors produces both certain restrictions and a high temporal variance in the Bulgarian subordinate clause. An important task of the researcher is to discriminate influences of various factors leading to similar effects – constraints on certain forms.

Keywords: interaction of verbal categories, subordinate clauses, context-dependent meanings, relic states, *da*-sentences, Bulgarian language

Теорията за взаимодействието на граматическите категории доста ефективно се прилага в областта на морфологията и морфосинтаксиса. Взаимното влияние на грамемите се изследва обаче предимно в рамките на независимите изказвания. Доколко е приложима теорията за взаимодействието между граматическите категории за описание на ограниченията при темпоралните форми в зависимите предикации?

Приложението на дадената теория към зависимите предикации е затруднено от факта, че блокирането на едно или друго значение на темпоралните форми се определя от редица разнородни фактори. Теорията за неутрализацията обяснява само част от подобни ограничения. Разширяването на нейния терминологичен апарат с понятието *контекстово изключване* (въведено от В. А. Плуноян), както и описанието на контекстовата вариантност (Кр. Алексова) позволяват да се придаде на тази теория по-

голяма интерпретационна сила. Съществуват обаче и други фактори, които влияят върху темпоралните ограничения.

По-нататък в изложението ще се спрем по-подробно на един от тези фактори – тъй наречените реликтови контексти, които представят случаите, които не могат да бъдат обяснени чрез взаимодействие или неутрализация на граматическите признаци. Ще обърнем внимание и на контексти със зависими *да*-изречения, при които изборът на темпоралните форми също се нуждае от допълнителни теоретични обяснения.

1. Въведение

1.1. На взаимодействието между граматическите категории е посветена богата литература – от традиционното описание на взаимните влияния например между вида и времето в граматиката на кой да е от славянските езици до обобщаващи типологически трудове, където е установена йерархия на граматическите значения, срв. скалата на релевантността (Bybee 1985) или други концепции (Dik 1997; Van Valin 2005; Кибрик/Kibrik 1992 и др.).

Ефективен инструмент за описание на субординацията на граматическите значения е понятието *доминираща категория*. Например в концепцията на Петербургската типологическа школа (Храковский/Khrakovskii 1990; Мальчуков, Храковский/Mal'chukov, Khrakovskii 2015; Храковский, Мальчуков/Khrakovskii, Mal'chukov 2016) взаимодействието между глаголните значения е представено чрез термините *доминантна* и *рецесивна* категория. При този подход Храковски отчита не само ограниченията в съчетаемостта или забраната за съчетаване, но и случаите на реинтерпретация на грамемите от една категория (назована *рецесивна*) под въздействието на друга – *доминантна* категория. Впрочем идеята за влиянието на едно значение върху друго, водещо до неговото преосмисляне, по своята същност не е нова, срв. термина *coercion* от формалната семантика.

Сред най-широко познатите примери е въздействието на отрицанието като доминантна категория с широка сфера на действие върху падежа в руския език: *остались сомнения* и *не осталось сомнений*, където отрицанието диктува необходимостта от употреба на генитив; или например тернарното взаимодействие на отрицанието, императива и вида, както и добре проучената в българския език невъзможност за употреба на свършен вид в отрицателно повелително наклонение: *Взemi чадър!* – **Не взemi чадър.* → *Не вземай чадър.*

Случаите на реинтерпретация на рецесивната грамема под въздействие на доминантната грамема може да се илюстрират чрез българските независими подбудителни *да*-изречения, при които при съчетаване на отрицанието с глаголи от несвършен вид се изразява прохибитив (*Да не ò го казваш!*), а с глагол от свършен вид – превантив (*Да не ò го кажеш!*), т.е. грамемата на свършен вид губи своето видово значение и се реинтерпретира, като се включва в изречения за предпазване. Освен това изказването

с глагола от свършен вид във формата за 3 л. може да получи и апрехенсивна трактовка (*Да не ѝ го каже!*), т.е. да изрази безпокойство от възможността за нежелателна ситуация (Иванова/Ivanova 2014).

1.2. Посочените случаи на взаимодействие между граматическите значения се описват в научната литература предимно в рамките на независимите изказвания.

На равнището на *подчинените изречения* научният апарат на тази теория се прилага много по-рядко. Разбира се, в българистиката има доста богата литература (която не може да бъде дори накратко посочена), посветена на съчетаемостта между граматическите категории и описваща в частност как се избира една или друга граматическа форма в зависимото изречение. Въпреки това причините за задължителността или факултативността на изразяване на едно или друго граматическо значение остават ненапълно проучени. Тематично най-близки са работите на Г. Герджиков и особено на Кр. Алексова, които представят в рамките на теорията за неутрализацията цялата палитра от възможности за съчетаване на грамемите, които са представени в българския език, включително и в подчинените изречения (Герджиков/Gerdzhikov 1974, 1976, 1984; Алексова/Aleksova 2003, 2005, 2018).

Понятието *контекстово изключване* (разграничено от *контекстова вариативност*), за което ще стане дума по-нататък, значително засилва обяснителната сила на теорията за взаимодействието на граматическите значения особено когато тя се прилага към зависимите предикации.

2. Контекстово изключване и контекстиво обусловена вариантност

В. А. Плунгян, разглеждайки принципа на задължителността на граматическите категории, посочва наличието на значителни, при това разнообразни зони на промеждутъчни, нееталонни граматически показатели, които оформят „граматическа периферия“ (Даниэль, Плунгян/Daniel', Plungian 1996; Плунгян/Plungian 2003, 2011). Авторът предлага понятието *контекстно вытеснимые показатели* (букв. *контекстово изтласкани показатели*) за тези маркери, които не се употребяват в случаите, когато съответният смисъл вече е експлицитно изразен в изречението. Например английският определителен член е невъзможен, т.е. изключен е, пред показателни местоимения или съществителни собствени имена. Значенията, които изискват задължително изразяване, но невинаги биват изразявани в речта с граматикализирани средства, Плунгян назовава „слабо граматикализирани“.

В работите на Кр. Алексова, която се обръща към тази идея на Плунгян от позицията на теорията за неутрализацията, се предлага за българския език да се разшири въведеното от Плунгян понятие *контекстива вытеснимост*. Авторката превежда руския термин на Плунгян като *кон-*

текстово изключване и го определя като вид задължителна неутрализация на един или друг граматически признак под въздействието на контекста.

От друга страна, Кр. Алексова предлага да се разграничи този тип контекстова неутрализация от други видове контекстово влияние, преди всичко – от *контекстово обусловената вариантност*, при която неутрализацията на дадено значение може да се реализира или да не се реализира, което пък поражда вариантни форми (Алексова/Aleksova 2003, 2005, 2018). Такава неутрализация редовно се наблюдава при многочленните граматически категории и най-често се реализира в подчинените предикации:

(1) *Утре всички ще вземете книгите, които **изберете** / ще изберете / сте избрали / **ще сте избрали**.*

В пример (1) с получер шрифт е отбелязана най-немаркираната и най-маркираната форма, като има и други възможности. „Контекстовите показатели, които благоприятстват настъпването на неутрализации, водещи до наличието на четири варианта, са наречието *утре*, изразяващо следходност спрямо акта на комуникацията, семантичният признак следходност, носен от бъдещето време на глагола сказуемо в главното изречение – *ще вземете*, както и имплицитната темпорална последователност на действията – избирането се реализира преди вземането на книгите. Вариантът без неутрализация е последният (*ще сте избрали*), а неутрализацията на признака следходност поражда варианта *сте избрали*, на резултативност (перфектност) – *ще изберете*, а неутрализацията на следходност и резултативност – *изберете*“ (Алексова/Aleksova 2018). При това, както отбелязва авторката, най-маркираната форма често се оценява от носителите на езика като съмнителна, рядка или дори невъзможна.

Посочените два случая на контекстово обусловена употреба на граматическите показатели (*контекстово изключване* и *контекстова вариантност*, или в други термини – представящи задължителна и факултативна неутрализация) се противопоставят в концепцията на Кр. Алексова с „партньорските стратегии“ от типа (а) и (б):

(а) Контекстът поддържа изразяването на граматическото значение. Като пример може да послужи употребата на конклузива и дубитатива заедно със средства, дублиращи съответната семантика: „Конклузивът често бива подкрепян от лексикални показатели за собствен извод, предположение, допускане, заключение“ (Алексова/Aleksova 2018): *Вероятно / по всяка вероятност / струва ми се / по всичко личи / май / ... **са щели да се обадят**.*

(б) Контекстът създава при едновременната употреба на граматическо и неграматическо средство допълнителен смислов ефект. Например в контекст с глаголи за речева дейност евиденциалните показатели най-често не се употребяват: *Асен каза, че Иван **ще ходи** на театър*. Тази „забрана“ (непоява на преизказните форми) не е абсолютна, но наличието на пре-

изказни форми в контекст с глаголи за речева дейност води до изразяване на дистанцираност, неангажираност на говорещия: *Асен каза, че Иван щял да ходи на театър*. Тук „са възможни както индикативни, така и преизказни форми, като употребата на преизказните форми едновременно с глагол за речева дейност в главното изречение представлява ситуация на дублиране на семантична информация (част от партньорската стратегия), което обаче създава допълнителен ефект – подчертаване, че става въпрос за препредаване на несобствена информация“ (Алексова/Aleksova 2018).

Въпреки това теорията за неутрализацията даже в тоя си „разширен“ вид (с отчитането на контекстовите явления) има смисъл да се допълни с други обяснения.

Един от факторите, които влияят върху темпоралните вариации в подчинените изречения, е добре проучен в българистиката – става въпрос за варирането на форми при смяна на фокуса на емпатията, на „гледната точка“ (Грамматика/Gramatika 1983a: 295–296; Ницолова/Nitsolova 2005 и др.). Например след глаголи за възприятие и за ментална дейност в минало време формата на сказуемото в подчиненото изречение зависи от това дали изказването се построява от гледна точка на субекта на речта, или от гледна точка на менталния субект, срв. и двата възможни варианта:

(2) *А по улицата срещу Исай се зададе човек и Исай чу как пясъкът хрущеше (IMPERF) под нозете му (Радичков) / как пясъкът хрущи (PRES) под нозете му.*

Примерът е от Кр. Алексова, която с основание посочва, че факторът *емпатия* има сходни резултати с процеса на неутрализацията, но се отличава от него по своята природа (Алексова/Aleksova 2008).

Има и други важни фактори, които не може да не се отчитат при изследване на темпоралните форми в подчинените предикации. Бих искала да се спра върху два от тях. Първият е свързан с ролята на диахронията в синтаксиса: някои зависими синтактични позиции имат тенденция да съхраняват предходното състояние на езика, неговото „реликтово състояние“.

3. Подчинени изречения с PRES вместо FUT: контекстова обусловеност или реликтово състояние?

Зависимите предикации, които се отнасят към „фона“ на изказването (преди всичко локус, време, други сирконстанти), се нуждаят от по-особено внимание, тъй като те могат да запазват предходни езикови състояния и тогава използваните в тях форми трябва да се разглеждат като „реликтови“ контексти, виж примери за „реликтови състояния“ в (Плунгян/Plungian 2011: 202, 301).

В типологията например този фактор на предикативния „фон“ специално се взема предвид при определението на степента на граматикализацията на едно или друго значение. Натрупаните данни свидетелстват, че диахронните промени в семантиката, водещи към граматикализация, настъпват първо в независимите изречения, т.е. в предикациите от „основна-

та линия“, а не във „фононите“ клаузи (Givón 1979). Например изреченията, съдържащи темпорална семантика, „par excellence се отнасят към равнището на „фона“, от тях естествено се очаква по-скоро да съхраняват архаична семантика, отколкото да въвеждат нова“ (Козлов/Kozlov 2014: 140).

Този фактор трябва да се отчита при определяне на статуса на презентните форми вместо бъдещите в условните или времевите подчинени изречения, както и в някои други видове обстоятелствени изречения.

От гледище на теорията за неутрализацията в подчинените обстоятелствени изречения за време и условие се извършва задължителната в българския език неутрализация на признака ‘следходност’ (Герджиков/Gerdzhikov 1974; Герджиков/Gerdzhikov 1984: 228). С други думи, тази теория предвижда, че в посочения тип подчинени изречения изходна е маркираната форма с *ще*, която в контекста на условните и времевите изречения се подлага на неутрализация. Това е отразено и в съответния запис на Герджиков (3а, б), където в скобите е посочено бъдеще време (3а) и бъдеще предварително (3б) като изходна форма:

(3) а. *Ще тръгна едва когато се съмне* (вместо *ще се съмне*). б. *Ако влакът е пристигнал* (вместо *ще е пристигнал*), *ще се качим веднага*.

Постулирането на първичността на маркираната с признака ‘следходност’ форма не съответства обаче на диахронните процеси. Сегашно вместо бъдеще време е запазено в български като реликтивно състояние. Още Ю. Трифонов отбелязва, че „общославянското употребление на сегашната форма от свършен вид в значение на бъдеще време не е изчезнало в новобългарски, само че е ограничено“ (виж Харалампиев/Haralampiev 1981: 116). Категорично е и мнението на Р. Ницолова, която дефинира употребата на сегашно време за означаване на бъдещи действия в подчинени изречения за време (*Когато ти кажа, ще предизвестиш старицата*) като архаизъм (Ницолова/Nitsolova 2009: 138).

Наистина, сегашно вместо бъдеще (не само от свършен, но и – по-рядко – от несвършен вид) е служило в старобългарския за изразяване на бъдещи действия, като това положение се открива днес в зависимите позиции при изразяване на време, условие и – факултативно – в някои други типове подчинени изречения, докато в независимите изречения се е извършвало формирането на системата от българските бъдещи времена.

Това е доказано с богати исторически данни в монографията на Д. Иванова-Мирчева „Развой на бъдеще време (Futurum) в българския език от X до XVIII век“ (1962), която посочва, че в съвременния български език „има много важни остатъци от някога широко развитата употреба на *praesens pro future*. Това са презентните форми от свършен и несвършен вид, с които се изразява бъдеще време в подчинени временни, обстоятелствени, относителни, условни и пр. изречения. Те са живо доказателство за възможностите на презентната форма паралелно с основната си функция да изпълнява и футурна функция, без да е футурна форма <...> Стеснила своите

граница, тази употреба остава непроменена да съществува в българския език и до днес...“ (Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva 1962: 27, 61).

Благодарение на материала и изводите на Д. Иванова-Мирчева, както подчертава Ив. Харалампиев, „се отхвърли преобладаващото схващане, че простото бъдеще време е изчезнало още през среднобългарския период“ (Харалампиев/Haralampiev 1981: 116). Наистина, малко подвеждащо е, че в „Историческа граматика“ на Кирил Мирчев, към която повечето лингвисти често и с основание се обръщат за справка, се твърди, че простото бъдеще време изчезва през среднобългарския период и в условните изречения се е употребявало бъдеще време (Мирчев/Mirchev 1978: 269). Обаче примерите с *бъда*, които дава авторът (като *Ако ли бъди да умре, нищо не можеш да му помогнеш ты* от Свищовския дамаскин), както подчертава Д. Иванова-Мирчева, ни отвеждат към друго значение – значението ‘случи се, стане’, срв. *Ако се случи да умре...* (Иванова-Мирчева/Ivanova-Mircheva 1962: 65), т.е. означаване на външна необходимост (‘На Х е съдено, предстои V’), което в съвременния език се изразява със конструкцията *има да V*.

В съвременния български език, както е известно, все пак може да се употреби бъдеще време в условните и времевите изречения. Този факт обаче само потвърждава казаното горе, защото тези употреби притежават характеристики на „вторични“ явления. Те са 1) семантично или прагматично натоварени, 2) имат граматични ограничения.

1. Семантичната натовареност на бъдещите форми след *ако* и *когато* е добре описана в българистиката като изразяване на намерение; при това цялото действие се представя като планирано, предварително уговорено или наблюдавано (Кошелев/Koshelev 2003; Пенчев/Penchev 2004: 66 и др.)

(4) а. *Ако (Щом) ще излизаш (FUT), изхвърли боклука.*

б. *Ако ще питаш (FUT), питай сега.*

2. Граматичните ограничения се състоят в използването само на несвършени видови форми в подчинено изречение и предимно на подбудителни форми в главното изречение, като в примерите (4).

С по-малки граматични ограничения са случаите с бъдеще време в миналото (5а), както и времевите изречения с бъдеще време (5б):

(5) а. *Аз ако щях да го търся, щях да съм го потърсил досега* (Пенчев/Penchev 2004: 66). б. *Моят е на свободна професия и си взима отпуска, когато ще ходим някъде.*

Важно е да се отбележи, че сегашно вместо бъдеще време в подчинените предикации е типологически доста разпространено явление. Най-яркият пример е английският презенс в условни изречения или Present Subjunctive, както и Old Present в други езици на света (Bybee 1994; Haspelmath 1998):

(6) а. *If I meet her, I'll tell her the news.* б. *The doctor insisted that the boy remain in bed.*

Запазването на старите презентни форми в такива контексти се поддържа, както се твърди в типологическите изследвания, от семантико-комуникативните свойства на тези клаузи, а именно от тяхната неасертивност. Байби и съавтори доказват, че новите показатели се появяват преди всичко в асертивни контексти, включително в главните изречения, докато старите консервативни форми се запазват в неасертивните подчинени изречения (условни, финални, зависими от желателни глаголи и др.). В резултат на това неасертивността като характеристиката на контекста започва да се асоциира със старата граматична форма и се задържа като компонент на нейното значение. Срв.: „we do not find futures commonly used in subordinate clauses with future time reference, such as hypothetical *if* and *when* clauses, because these clauses do not make assertions about future time <...> they would not move into such non-assertive environments until they have lost much of their original force and meaning“ (Bybee 1994: 275).

Малко по-друг път, но даващ близки резултати, предлага Хаспелмат в статията си за развитието на Old Present вместо формите за бъдеще време, където авторът говори и за българския език, като свързва тази негова особеност с развитата система на бъдещите времена, която позволява запазването на архаичното състояние в подчинени изречения: “Bulgarian, a South Slavic language with a very similar [to Russian – бел. моя, Е. И.] aspectual system, does have a well-established future tense, based on a periphrasis with “want” (*shte*). Its perfective present forms therefore do not function as future tense, but are restricted to subordinate contexts like those in (16) which are typical of subjunctives”, срв. и примерите там: *Искам да купя книга; След като свърши тази работа, ще отида на село* (Haspelmath 1998: 21).

Наличието на реликтови контексти, които не бива да се разглеждат чрез научния апарат на теорията за взаимодействието на граматичните категории (включително и теорията за неутрализацията), е само един от факторите, затрудняващи приложението на тази теория към подчинените предикации. Необходимо е да посочим и още един проблем, който, въпреки че е бил разглеждан в научната литература, се нуждае от допълнителни изследвания.

4. Темпоралните ограничения при *да*-изреченията: контекстова обусловеност или...?

Още един фактор, който е важно да бъде взет под внимание, когато разсъждаваме за причините за вариантността на времената или за непълно ясният ограничения в употребата на една или друга форма, е, че в подчинените изречения с *да* (включително въведените от сложните съюзи с *да*) изборът на времената се определя по по-особен начин.

В българистичната граматична литература, въпреки дискусията за статуса на *да* като комплементизатор, присъства пълно разбиране за това, че *да* е елемент със специфични свойства. Това е отразено в такива опреде-

ления на *да* като: конюнктивopodobна частица (Rudin 1986: 60–62); частица, близка до инфинитивната частица *to* (Krapova 1996); конюнктивен (инфинитивен) комплементизатор (Dimitrova-Vulchanova 1998), виж обобщение у Тишева/Tisheva 2001: 171; Викторова/Viktorova 2005.

Наистина, подчиненото *да*-изречение, без *да* е морфологично оформен конюнктив, притежава основните функции на конюнктива, както и функциите на инфинитива в редица други езици, а и споделя част от синтактичните свойства на конюнктивните форми. Какво точно лежи в основата на блокирането на граматичните значения при сказуемото в *да*-изреченията? Ще посочим няколко варианта за решаването на проблема (виж 4.1–4.3), валидността на които предстои да бъде доказана при по-задълбочени проучвания.

4.1. Контекстовата обусловеност може да обясни само част от избора на темпоралните форми след *да*. Контекстово влияние ще открием в случаите, когато управляващата дума или самият съюз ни ориентират да тълкуваме предикацията като хипотетична, което определя избора на най-немаркираната презентна форма. Преди всичко това са:

а) подчинените изречения, зависими от предикати за желание, възможност, волеизява, както и морфологичните им варианти със същото значение, които са ориентирани към бъдещия момент:

(7) а. *Не желая той да идва тук.* б. *Откажете се от намерението да получите, заменете го с намерението да дадете.*

б) при подчинените изречения с целеви съюзи:

(8) а. *Изваждала му бушоните, за да пести ток* (Цв. Марангозов); б. *Викаше и размахваше ръце само да обърне внимание върху себе си*; в. *Стойна изви очи към Лазара, дано той да я задържи, но той нищо не каза...* (Д. Талев).

При по-голямата част от изреченията след *да* обаче нито главното изречение, нито семантиката на съюза дават основания зависимата предикация да се разбира като реална или не: избира се сегашно време при всички възможни тълкувания. Такова е положението например при подчинените изречения със значение заместване (със съюзи *вместо да*, *наместо да*, остарялото *нежели да*), способни да въвеждат както хипотетична, така и реална ситуация, без контекстът да подсеща за това, срв. в (9)а – хипотетично действие в подчиненото изречение, в (9)б – реално действие ('X от гледната точка на говорещия субект се занимава с глупости'), в (9)в – реално или хабитуално действие:

(9) а. *А сега, вместо да се успокоя, изведнъж се почувствах в някакъв идиотски вакуум* (П. Вежинов). б. *Вместо да се занимаваш с глупости, започни да ходиш на фитнес* (Интернет). в. *И вместо да пишеш в социалните мрежи истерично „Имам най-страхотния син!, Обичам дъщеря си!“, иди и им го кажи в другата стая.*

Същото е и при заместващото значение на съюза *отколкото да*: *По-добре говори с него, отколкото да му пишеш*, където са допустими две

тълкувания: действието писане само се планира или действието вече се осъществява и сега говорещият субект предлага някаква негова корекция.

Подобна независимост на избора на сегашното време без връзка с (не) фактивността на подчинената предикация показват и изречения с ограничително значение (със съюз *освен да*). За разлика от съюзите *освен че* и *освен дето* съюзът *освен да* въвежда действие, изключващо всички други, като в този случай той се доближава семантично до заместващите съюзи. Такова подчинено изречение винаги означава действие без връзка с времето на неговата реализация (подобно на инфинитива в другите езици), като се използва най-слабо маркираната (презентната) форма:

(10) *Какво можеше да каже утре на майката, **освен да** разстрои и нея?* (П. Вежинов) – хипотетично действие в подчинено изречение.

(11) *И не можеше да направи нищо в тоя миг, **освен да** диша дълбоко и да усеща как постепенно се възвръщат силата му и неугасимата жажда за живот* (П. Вежинов) – реално действие в подчинено изречение.

В такива контексти можем да констатираме нерелевантността на признака 'фактивност'.

4.2. Темпоралните ограничения при примерите (9) – (11) са най-близки до случаите, които спадат към синтактично обусловени употреби. Този термин се прилага основно при описанието на неререферентните наклонения като конюнктив/субюнктив.

Характерно за конюнктивните употреби е, че първо се появяват при глаголи с волунтативна или желателна семантика, а после се разпространяват и в други синтактични позиции, т.е. превръщат се в чисти показатели на синтактична зависимост, където конюнктивът се избира „автоматично“ (Мельчук/Mel'chuk 1998: 154) или, с други термини – там, където конюнктивното значение отслабва или се заличава (Bybee 1994: 214). Срв.: „The subordinate form is free to spread to other subordinate clause types, where it would not have originally been semantically appropriate. In such clauses it makes little or no semantic contribution... They are more semantically reduced, they contribute less to the semantics of the clause, and they are used more because they are strongly associated with the syntactic configuration than because of the semantic contribution they make“ (Bybee 1994: 236).

Обаче понятието *синтактичната обусловеност* (разбирана като автоматичност при избора на подчинената форма) едва ли може да обясни по-голямата част от темпоралните ограничения при *да*-изреченията. Първо, в повечето български *да*-изречения, за разлика от синтактично обусловените употреби на конюнктива, се запазва в една или друга степен указание за неререферентността на ситуацията или поне нерелевантността на признака 'фактивност'.

Второ, редките случаи на избиране на други форми освен сегашните (при съюзите със строги темпорални ограничения за сказуемото) поставят под въпрос условието за „автоматична“ употреба, срв. например:

(12) *За да можеше (IMPERF) да бъде реализирана тази утопия, беше необходимо „само“ да бъдат преразгледани дългосрочните цели на проекта* (Интернет).

Трето, най-ярките примери за синтактичната обусловеност при употребата на конюнктива засягат изречения с несъмнено фактивно подчинено изречение, напр. отстъпителното, както във френския пример от (Мельчук/Mel'chuk 1998: 314): *Quoiqu'il soit venu à temps...* В българския език, както е известно, при отстъпителните, условните, сравнителните (с *като да*) изречения елементът *да* няма конюнктивна употреба. Тук *да* произхожда от условно-модалната старобългарска частица, която е придружавала условните съюзи и се е превърнала първо в условен, а после и в отстъпителен съюз (Грамматика/Gramatika 1983б: 393, 403–405; Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1984: 194, 210), а темпоралните форми на подчинения предикат отразяват фактивността или нефактивността на самата ситуация. Срв. и констатацията от (Грамматика/Gramatika 1983б: 403): „Всички отстъпителни съюзи и съюзни връзки могат да бъдат използвани при реално условие, някои от тях само при реално (*макар че, при все че, колкото и да*), други при реално и потенциално (*макар и да, ако и да*), а трети и при иреално (неосъществимо) условие (*и да*)“. Така в примерите (13) съюзът *макар да* въвежда реална ситуация:

(13) а. *Макар представението да беше започнало (PPERF), пред касата на театъра все още се тъляха войници* (П. Вежинов). б. *И те бяха направени от същите материали, **макар да** се различаваха (IMPERF) по форма*.

Фактът, че при отстъпителните изречения съществуват ограничения за употребата на кондиционала и бъдещите времена (Ницолова/Nitsolova 2004: 125), е резултат от клитичните свойства на *да*. *Да* не допуска след себе си строга проклитика, каквато е *ще*, но полуклитиките (ударени елементи, които могат при определени акцентни условия да заемат място в клитичната верига) са възможни, затова след *макар да* може да се появи и кондиционалният маркер. Извлечените от Българския национален корпус (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>) примери за употребата на условно наклонение след съюза *макар да* показват, че става дума предимно за прагматични функции на кондиционала (намаляване на категоричността на молбата или мнението):

(14) а. *Едва ли, **макар да би** му се искало (COND)*. б. *Това не е история за възрастни, **макар да би** могла (COND) да бъде и това*. в. *Цялото това мъчение е, защото се страхувам, че може да изляза прав. **Макар да бих** предпочел (COND) да греша*.

4.3. Понятието *синтактично обусловени употреби*, както и факторът *контекстово влияние* не обясняват случаите, когато единствената причина за хипотетично тълкуване на *да*-изречението е наличието на маркера *да*. В българистичната литература са добре описани случаите, при които замената на съюза *че* със съюза *да* води до промяна на фактивната трактовка, а резултатът е хипотетична семантика:

(15) а. *Важно е, че ти си тук.* – *Важно е да си тук.* б. *Фактът, че си запушихте ушите, страшно ме обиди.* – *Фактът да отидеш в съда, фактът да те съдят, да ти повдигат обвинение, то е достатъчно като наказание.*

Подобни случаи, както впрочем и всички конюнктивоподобни употреби, могат да бъдат обяснени само с влиянието на *да* като иреален маркер: *да* въздейства като доминантен показател върху темпоралните признаци на подчиненото сказуемо, като ги неутрализира или реинтерпретира. Съществуването на специализирани иреални маркери не е утвърден типологически факт, но е доказано, че при всички случаи „нереалните/иреалните действия по-малко се нуждаят или съвсем не се нуждаят от аспектуално-темпорална квалификация“ (Храковский, Мальчуков/Khrakovskii, Mal'chukov 2016: 73). Ограниченията за редица глаголни признаци под въздействието на *да* е явление от същото естество.

5. Заключение

Въз основа на казаното може да се направят следните изводи:

1. Взаимодействието между граматическите значения, както и теорията за неутрализацията (заедно с факторите, свързани с емпатията) обясняват основната част от темпоралните вариации и ограничения в зависимите предикации в българския език. Отчитането на контекстовата обусловеност при избора на една или друга форма съществено подпомага прилагането на този научен апарат и повишава обяснителните му възможности.

2. Част от темпоралните ограничения, преди всичко в синтактичните условия на „предикативния фон“, са диахронно обусловени и следва да се разглеждат като реликтови (архаични) състояния.

3. Изборът на формите може да бъде повлиян едновременно от разнородни фактори (виж също Алексова/Aleksova 2008). Пред изследователите стои важната задача да бъде разграничено действието на отделните фактори, които довеждат до сходен резултат – възникването на ограничения за една или друга форма.

Благодарности

Изследването се осъществява в рамките на колективния проект № 17-04-00444 „Граматически категории в структурата на клаузата“ с подкрепата на РФФИ/RFBR (Russian Foundation for Basic Research).

СЪКРАЩЕНИЯ

COND – условно наклонение

FUT – бъдеще време

IMPERF – имперфект

PPERF – плусквамперфект

PRES – сегашно време

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2003: *Алексова, Кр.* Синтагматичната неутрализация на граматическите опозиции като причина за различните състояния, които морфологичната система може да заема (върху материал от темпоралната система на българския език). – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 41, Филология, кн. 1, с. 147–166.
- Алексова 2005: *Алексова, Кр.* За междукатегориалните връзки на морфологичното равнище. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Р. Ницолова. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Алексова 2008: *Алексова, Кр.* За два феномена при съвместната употреба на времената в българското сложно изречение: емпатията и темпоралните неутрализации (с акцент върху преподаването на български език като L2). – *Езиков свят*, № 6, с. 7–22.
- Алексова 2018: *Алексова, Кр.* Облигаторност и контекстова зависимост на морфологичните категории (по материал от съвременния български език). – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 55, кн. 1, сб. А, 2017. Филология. Паисиеви четения, Българистика, с. 38–51.
- Викторова 2005: *Викторова, К.* Функционален развой на *да*-конструкцията в съвременния български език. – В: Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение. София, Сема РШ, с. 185–224.
- Герджиков 1974: *Герджиков, Г.* Характерът на морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи. – *Български език*, № 1, с. 34–47.
- Герджиков 1976: *Герджиков, Г.* Българските глаголни времена като система. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. София, Наука и изкуство, с. 224–229.
- Герджиков 1984: *Герджиков, Г.* Преизказването на глаголното действие в българския език. София, Наука и изкуство.
- Грамматика 1983а: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, Издателство на БАН.
- Грамматика 1983б: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. София, Издателство на БАН.
- Даниэль, Плуноян 1996: *Даниэль, М. А, В. А. Плуноян.* Обязательность и контекстная вытеснимость. (К описанию грамматической периферии). – *Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка*. Том 55, № 1, с. 61–66.
- Дограмаджиева 1984: *Дограмаджиева, Е.* Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език. София, Издателство на БАН.
- Иванова 2014: *Иванова, Е. Ю.* Апрехенсивное значение в русском и болгарском языках. – *Studi Slavistici*, XI, с. 143–168.
- Иванова-Мирчева 1962: *Иванова-Мирчева, Д.* Развой на бъдеще време (Futurum) в българския език от X до XVIII век. София, Издателство на БАН.
- Кибрик 1992: *Кибрик, А. Е.* Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. Москва, Издательство Московского университета.
- Козлов 2014: *Козлов, А. А.* К грамматической семантике старославянских конструкций хотѣти / имѣти с инфинитивом. – *Русский язык в научном освещении*, № 1 (27), с. 122–149.

- Кошелев 2003: *Кошелев, А.* Семасиологичен анализ на употребата на темпоралните форми за бъдеще време в подчинени условни изречения с *ако* в съвременния български език. – Български език, № 4, с. 41–58.
- Мальчуков, Храковский 2015: *Мальчуков, А. Л., В. С. Храковский.* Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора. – Вопросы языкознания, № 6, с. 19–32.
- Мельчук 1998: *Мельчук, И. А.* Курс общей морфологии. Т. II. Москва, Языки русской культуры; Вена, Wiener Slawistischer Almanach.
- Мирчев 1978: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. 3 изд. София, Наука и изкуство.
- Ницолова 2004: *Ницолова, Р.* Уступительные конструкции в болгарском языке. – В: Типология уступительных конструкций. Санкт-Петербург, Наука, с. 95–136.
- Ницолова 2005: *Ницолова, Р.* Гледната точка и употребата на времената в сложните съставни изречения с ментални предикати в българския език. – В: Юбилеен славистичен сборник. Благоевград, с. 312–324.
- Ницолова 2009: *Ницолова, Р.* Таксис. – В: Типология таксисных конструкций. Москва, Знак, с. 117–160.
- Пенчев 2004: *Пенчев, Й.* Граматичната категория време в съвременния български книжовен език. – В: Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация. София, Академично издателство „Марин Дринов“.
- Плунгян 2003: *Плунгян, В. А.* Общая морфология: введение в проблематику. Москва, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова.
- Плунгян 2011: *Плунгян, В. А.* Введение в грамматическую семантику. Москва, Российский государственный гуманитарный университет.
- Тишева 2001: *Тишева, Й.* Подчинително свързване в сложното изречение. Комплементизаторите в българския език. – В: Съвременни лингвистични теории: Помагало по синтаксис. Пловдив, Пловдивско университетско издателство, с. 164–173.
- Харалампиев 1981: *Харалампиев, И.* Старобългарските средства за изразяване на бъдещи действия и съвременните форми за бъдеще време. – Български език, № 2, с. 116–122.
- Храковский 1990: *Храковский, В. С.* Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа). – Вопросы языкознания, № 5, с. 18–36.
- Храковский, Мальчуков 2016: *Храковский, В. С., А. Л. Мальчуков.* Взаимодействие и иерархия грамматических категорий глагола: введение в тему и типологическая анкета. – Вопросы языкознания, № 6, с. 51–83.
- Bybee 1985: *Bybee, J. L.* Morphology: A study of the relation between meaning and form. Amsterdam.
- Bybee 1994: *Bybee, J. L., R. D. Perkins, W. Pagliuca.* The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. Chicago, London, University of Chicago Press.
- Dik 1997: *Dik, S.* The theory of functional grammar. 2 vols. Berlin, Mouton de Gruyter.

- Dimitrova-Vulchanova 1998: *Dimitrova-Vulchanova, M.* Are Bulgarian Pronominal Clitics in Wackernagel Position? – In: Norwegian Contributions to the XIIth International Congress of Slavists. Universiteteti Oslo, Meddelelser, № 80, pp. 7–32.
- Givón 1979: *Givón, T.* On Understanding Grammar. New York.
- Haspelmath 1998: *Haspelmath, M.* The semantic development of Old presents: new futures and subjunctives without grammaticalization. – *Diachronica*, January.
- Крарова 1996: *Крарова, I.* Is the real PRO in Bulgarian? – В: Научни трудове на Пловдивски университет Паисий Хилендарски, т. 34, Филология, кн. 1, с. 121–130.
- Rudin 1986: *Rudin, C.* Aspects of Bulgarian Syntax: complementizers and wh constructions. Columbus (Ohio), Slavica Publishers.
- VanValin 2005: *VanValin, R. D., Jr.* Exploring the syntax-semantics interface. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

REFERENCES

- Aleksova 2003: *Aleksova, Kr.* Sintagmatichtnata neutralizatsiya na gramaticheskite opozitsii kato prichina za razlichnite sastoyaniya, koito morfologichnata sistema mozhe da zaema (varhu material ot temporalnata sistema na balgarskiya ezik). – In: Nauchni trudove na PU “Paisiy Hilendarski”, t. 41, Filologiya, kn. 1, s. 147–166.
- Aleksova 2005: *Aleksova, Kr.* Za mezhdukategorialnite vrazki na morfologichnoto ravnishte. – In: Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. d.f.n. R. Nitsolova. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Aleksova 2008: *Aleksova, Kr.* Za dva fenomena pri savmestnata upotreba na vremenata v balgarskoto slozhno izrechenie: empatiyata i temporalnite neutralizatsii (s aktsent varhu prepodavaneto na balgarski ezik kato L2). – *Ezikov svyat*, № 6, s. 7–22.
- Aleksova 2018: *Aleksova, Kr.* Obligatornost i kontekstova zavisimost na morfologichnite kategorii (po material ot savremennia balgarski ezik). – In: Nauchni trudove na PU “Paisiy Hilendarski”, t. 55, kn. 1, sb. A, 2017. Filologiya. Paisievi cheteniya, Balgaristika, s. 38–51.
- Bybee 1985: *Bybee, J. L.* Morphology: A study of the relation between meaning and form. Amsterdam.
- Bybee 1994: *Bybee, J. L., R. D. Perkins, W. Pagliuca.* The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. Chicago, London, University of Chicago Press.
- Daniel', Plungian 1996: *Daniel', M. A, V. A. Plungian.* Obiazatel'nost' i kontekstnaia vytesnimost'. (K opisaniuu grammaticheskoi periferii). – *Izvestiia Rossiiskoi akademii nauk. Seriiia literatury i iazyka*. Tom 55, № 1, s. 61–66.
- Dik 1997: *Dik, S.* The theory of functional grammar. 2 vols. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Dimitrova-Vulchanova 1998: *Dimitrova-Vulchanova, M.* Are Bulgarian Pronominal Clitics in Wackernagel Position? – In: Norwegian Contributions to the XIIth International Congress of Slavists. Universiteteti Oslo, Meddelelser, № 80, pp. 7–32.

- Dogramadzhieva 1984: *Dogramadzhieva, E.* Obstoitelstvenite izrecheniya v knizhovniya starobalgarski ezik. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Gerdzhikov 1974: *Gerdzhikov, G.* Harakterat na morfologicheskite opozitsii i organizatsiyata na mnogochlennite sistemi. – *Balgarski ezik*, № 1, s. 34–47.
- Gerdzhikov 1976: *Gerdzhikov, G.* Balgarskite glagolni vremena kato sistema. – In: *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.* Sofia, Nauka i izkustvo, s. 224–229.
- Gerdzhikov 1984: *Gerdzhikov, G.* Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Givón 1979: *Givón, T.* On Understanding Grammar. New York.
- Gramatika 1983a: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya.* Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Gramatika 1983b: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis.* Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Haralampiev 1981: *Haralampiev, I.* Starobalgarskite sredstva za izrazyavane na badeshti deystviya i savremennite formi za badeshte vreme. – *Balgarski ezik*, № 2, s. 116–122.
- Haspelmath 1998: *Haspelmath, M.* The semantic development of Old presents: new futures and subjunctives without grammaticalization. – *Diachronica*, January.
- Ivanova 2014: *Ivanova, E. Yu.* Aprekhsivnoe znachenie v russkom i bolgarskom iazykakh. – *Studi Slavistici*, XI, s. 143–168.
- Ivanova-Mircheva 1962: *Ivanova-Mircheva, D.* Razvoy na badeshte vreme (Futurum) v balgarskiya ezik ot X do XVIII vek. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Khrakovskii 1990: *Khrakovskii, V. S.* Vzaimodeistvie grammaticheskikh kategorii glagola (Opyt analiza). – *Voprosy iazykoznanii*, № 5, s. 18–36.
- Khrakovskii, Mal'chukov 2016: *Khrakovskii, V. S., A. L. Mal'chukov.* Vzaimodeistvie i ierarkhiia grammaticheskikh kategorii glagola: vvedenie v temu i tipologicheskaiia anketa. – *Voprosy iazykoznanii*, № 6, s. 51–83.
- Kibrik 1992: *Kibrik, A. E.* Ocherki po obshchim i prikladnym voprosam iazykoznanii. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Koshelev 2003: *Koshelev, A.* Semasiologichen analiz na upotrebata na temporalnite formi za badeshte vreme v podchineni uslovni izrecheniya s *ako* v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik*, № 4, s. 41–58.
- Kozlov 2014: *Kozlov, A. A.* K grammaticheskoi semantike staroslavianskikh konstruktii khot'bi / im'bi s infinitivom. – *Russkii iazyk v nauchnom osveshchenii*, № 1 (27), s. 122–149.
- Krapova 1996: *Krapova, I.* Is the real PRO in Bulgarian? – In: *Nauchni trudove na Plovdivski universitet "Paisiy Hilendarski"*, t. 34, *Filologia*, kn. 1, s. 121–130.
- Mal'chukov, Khrakovskii 2015: *Mal'chukov, A. L., V. S. Khrakovskii.* Naklonenie vo vzaimodeistvii s drugimi kategoriiami: opyt tipologicheskogo obzora. – *Voprosy iazykoznanii*, s. 19–32.
- Mel'chuk 1998: *Mel'chuk, I. A.* Kurs obshchei morfologii. T. II. Moskva, Iazyki russkoi kul'tury; Vena, Wiener Slavistischer Almanach.
- Mirchev 1978: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. 3 izd. Sofia, Nauka i izkustvo.

- Nitsolova 2004: *Nitsolova, R.* Ustupitel'nye konstruksii v bolgarskom iazyke. – In: Tipologija ustupitel'nykh konstruksii. Sankt-Peterburg, Nauka, s. 95–136.
- Nitsolova 2005: *Nitsolova, R.* Glednata tochka i upotrebata na vremenata v slozhnite sastavni izrecheniya s mentalni predikati v balgarskiya ezik. – In: Yubileen slavistichen sbornik. Blagoevgrad, s. 312–324.
- Nitsolova 2009: *Nitsolova, R.* Taksis. – In: Tipologija taksisnykh konstruksii. Moskva, Znak, s. 117–160.
- Penchev 2004: *Penchev, Y.* Gramatichnata kategoriya vreme v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – In: Kognitivna gramatika na balgarskiya i frenskiya ezik – opisane i formalizatsiya. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov”.
- Plungian 2003: *Plungian, V. A.* Obschchaia morfologija: vvedenie v problematiku. Moskva, Moskovskii gosudarstvennyi universitet im. M. V. Lomonosova.
- Plungian 2011: *Plungian, V. A.* Vvedenie v grammaticheskuiu semantiku. Moskva, Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet.
- Rudin 1986: *Rudin, C.* Aspects of Bulgarian Syntax: complementizers and wh constructions. Columbus (Ohio), Slavica Publishers.
- Tisheva 2001: *Tisheva, Y.* Podchinitelno svarzване v slozhnoto izrechenie. Komplementizatorite v balgarskiya ezik. – In: Savremenni lingvistichni teorii: Pomagalo po sintaksis. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, s. 164–173.
- VanValin 2005: *VanValin, R. D., Jr.* Exploring the syntax-semantics interface. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Viktorova 2005: *Viktorova, K.* Funktsionalen razvoy na *da*-konstruksiyata v savremenniya balgarski ezik. – In: Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie. Sofia, Sema RSH, s. 185–224.

✉ Проф. д.ф.н. Елена Ю. Иванова

Санктпетербургски държавен университет

Русия, 199034, Санкт-Петербург, Университетская набережная, д. 7/9

✉ Prof. Elena Yu. Ivanova, DSc

St. Petersburg State University

Russia, 199034, St. Petersburg, Universitetskaya Emb., 7–9